

El proverbi en context: teoria i pràctica de les formes sentencioses medievals

FRANCESC TOUS PRIETO *Universitat de Barcelona*

RESUM: Aquest article ofereix una breu valoració de la teoria de les formes sentencioses a l'Edat Mitjana, un repàs de la terminologia utilitzada pels compiladors de col·leccions de sentències per denominar els enunciats que en formen part i una anàlisi aplicada d'un conjunt de reculls de proverbis catalans dels s. XIII-XIV.

PARAULES CLAU: Formes sentencioses, col·leccions de proverbis, literatura catalana medieval, Ramon Llull.

ABSTRACT: This paper provides a brief assessment of the medieval theory on maxims and proverbs and a review of the terms used by compilers of proverb collections to designate the sayings included in them; it then applies its findings to the analysis of a set of Catalan proverb collections from the thirteenth and fourteenth centuries.

KEYWORDS: Proverbs and maxims, proverb collections, Catalan medieval literature, Ramon Llull

1. Justificació, abast i premisses de l'estudi

Aquest treball, que combina reflexió metodològica i anàlisi aplicada, aspira a ser una contribució a la més que controvertida discussió sobre la natura del proverbi i de les formes sentencioses que s'hi relacionen. Ja avancem que el punt de partida i l'horitzó final de la nostra recerca és l'estudi i la valoració de les col·leccions de proverbis i de sentències escrites en català –o en occità, en el cas d'algun poeta– entre la segona meitat del segle XIII i la darrerria del segle XIV. Per tant, la nostra voluntat no és la d'afegir-nos a la llarga llista de paremiòlegs contemporanis que han tractat de delimitar les fronteres que separarien els diversos gèneres sentenciosos i d'establir, especialment, quins són els criteris que defineixen i singularitzen el proverbi, sinó la

NOTA. Aquest article s'inscriu en el projecte FFI 2014-53050-C5-1-P, «Corpus Digital de Textos Medievales y Renacentistas», de la Universitat de Barcelona, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i dirigit per Lola Badia. També s'emmarca en les activitats del Grup de Recerca Consolidat 2014SGR119 de la Generalitat de Catalunya, «Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana».

d'esbossar el rerefons teòric i cultural dels escriptors i els compiladors de les col·leccions mencionades. En conseqüència, la perspectiva assumida en aquest treball és més la de l'historiador de la literatura medieval que s'interessa per un gènere literari específic —o més aviat, per una petita constel·lació de gèneres propers i intricats, des del simple recull de proverbis o consells fins als grans repertoris o florilegis d'autoritats— que no pas la del lingüista atret per la taxonomia de les formes paremiològiques medievals o per l'estudi de les seves característiques sintàctiques, semàntiques, prosòdiques o discursives. Tot i així, és evident que una de les primeres tasques que ha d'afrontar l'historiador dels gèneres gnòmics medievals és la delimitació i la caracterització del seu objecte d'estudi, i aquesta empresa requereix necessàriament preguntar-se, d'entrada, per la natura dels materials que solen recollir-se en les col·leccions de proverbis i sentències medievals.

En primer lloc, si hom vol reeixir en aquesta tasca, cal evitar la temptació de tractar d'imposar a la mentalitat dels segles XIII i XIV categories de pensament o d'anàlisi que, com a molt, només tenen vigència en la nostra contemporaneïtat. La primera conseqüència d'aquesta premissa és el bandejament de qualsevol intent de buscar en la pràctica —i sovint també en la teoria— una voluntat d'establir fronteres clarament delimitables entre gèneres i subgèneres i, sobretot, de conferir a l'ús de la terminologia corresponent una univocitat i una rigidesa absolutament estranya als costums de l'època. Tal com va assenyalar Jacqueline HAMESSE (1990, p. 229) en relació amb els florilegis medievals, «il est difficile de plaquer sur des réalités médiévales fluctuantes des distinctions modernes trop rigoureuses». Tant pel que fa a l'evolució dels gèneres gnòmics i sapiencials com pel que fa al maneig dels termes paremiològics, hom assisteix sovint a un constant encavalcament i a una hibridació de tradicions d'origen divers que impedeixen traçar fronteres netes entre gèneres i fixar significats unívocs i estables per als termes manejats. Així, no és gens estrany que els compiladors d'aquest tipus de reculls o repertoris no tinguin cap mena de problema a mesclar materials de natura i origen diversos per mor de la seva utilitat didàctica i pedagògica comuna. I encara hi ha una altra raó que dificulta l'intent d'establir una delimitació clara dels conceptes i els gèneres implicats: tal com ha assenyalat diverses vegades Barry TAYLOR (1992, p. 19; 2009, p. 136), la majoria de textos gnòmics i sapiencials, a diferència del que succeeix amb les compilacions d'exemples, no contenen cap definició ni cap anàlisi del gènere al qual pertanyen.

Dit això, és evident que qualsevol reflexió que aspiri a il·luminar mínimament alguna d'aquestes qüestions ha de partir d'una anàlisi honesta de la documentació conservada i ha d'evitar extreure generalitzacions massa ambicioses.¹ Determinats

1. BIZZARRI 1990 ja va criticar les definicions del *refrán* medieval que determinats estudiosos de la paremiologia castellana havien establert basant-se simplement en repertoris de refranys dels segles XVI i

especialistes en paremiologia medieval, com Elisabeth Schulze-Busacker, estan convençuts que a l'edat mitjana els autors eren conscients de les diferències que separen el proverbi –*proverbium* en llatí, *paroimía* en grec– de la sentència –*sententia* en llatí, *gnóme* en grec– (vegeu sobretot SCHULZE-BUSACKER 1984-1985 i 2012, p. 13-36) i proposen una llista de trets que oposarien una i altra forma. D'una banda, la sentència generalment és d'autor conegut, es transmet per via escrita, té un contingut moral i un objectiu didàctic, i presenta més estabilitat pel que fa al contingut que pel que fa a la formulació concreta. En canvi, el proverbi és un enunciat anònim, tradicional, més lligat a la cultura oral, no sempre té un caràcter didàctic i, a diferència de la sentència, té poca estabilitat semàntica però una formulació particular molt més fixada.² Si bé és cert que aquesta diferenciació és present en la teoria retòrica i que l'existència de determinades fórmules d'introducció de les parèmies en el discurs posa en relleu que els escriptors diferenciaven els enunciats de caràcter tradicional dels que tenen un origen culte,³ a l'edat mitjana s'observa, d'una banda, una forta propensió sincrètica, fins i tot en la reflexió teòrica, que tendeix a fer equivaldre els conceptes de proverbi i de sentència; i de l'altra, tal com assenyala BIZZARRI (2001, n. 1, p. 25), l'existència d'una forta hibridació entre formes proverbials cultes i populars implica que a la pràctica, almenys en determinades tradicions, es faci molt difícil distingir entre gèneres cultes –representats per la sentència– i gèneres populars –representats pel proverbi i pel refrany.

En les seccions que segueixen oferirem, en primer lloc, un repàs de l'estatus teòric del proverbi i la sentència a l'edat mitjana, i de la terminologia emprada en els reculls gnòmics i sapiencials per designar les formes sentencioses que contenen; en segon lloc, emprendrem una breu anàlisi dels reculls vernacles elaborats en terres catalanes durant els segles XIII i XIV, amb la voluntat d'esbrinar quin tipus de materials gnòmics inclouen, com són presentats i organitzats, i quines necessitats culturals i intel·lectuals pretenien satisfer.

XVII i donant per suposada una uniformitat atemporal d'aquestes formes que no va existir mai. Vegeu també els comentaris d'ODDO (2015, p. 116-117).

2. Alguns d'aquests trets que diferenciarien el proverbi de la sentència són assenyalats per LOUIS 1997. Tot i així, aquest autor, que estudia l'abast semàntic del terme *proverb* en l'anglès de l'edat mitjana, prefereix parlar de *folk proverb* i de *learned proverb*, atès que el mot s'utilitza per designar els dos tipus de conceptes descrits.

3. Vegeu sobretot CONCA I GUIA (1993, p. 28-29), que documenten molts usos del mot *proverbi* en textos catalans dels segles XIV i XV referits a dites populars, alguns seguits d'adjectius com *vulgar* i d'altres sense qualificatius afegits.

2. La teoria: retòrica, lexicografia i hermenèutica bíblica

Cal tenir en compte que, tal com va assenyalar TAYLOR (1992, p. 19), no hi ha una teoria unificada sobre el proverbi a l'edat mitjana. Les definicions i els comentaris sobre conceptes com *proverbi* o *sentència* no es troben en les col·leccions que recopilen aquest tipus d'enunciats, sinó que s'han d'anar a cercar en un conjunt heterogeni de tractats i d'obres que pertanyen a tradicions diverses i que, per tant, sovint no es refereixen exactament a les mateixes realitats. En primer lloc, els textos que més habitualment contenen informacions teòriques sobre la noció i l'ús del proverbi i la sentència són els tractats de retòrica, i en especial les arts del dictamen.⁴

Malgrat que en la *Retòrica* Aristòtil havia tractat la *gnóme* com un recurs de la *inventio* (*Ret.* II, 21), a la *Retòrica a Herenni* la *sententia* és considerada una figura de l'*elocutio*. L'anònim autor del tractat la defineix en els termes següents: «Sententia est oratio sumpta de vita quae aut quid sit aut quid oporteat esse in vita breviter ostendit» (IV, 24; MEDINA 2000, p. 184). La definició del concepte i els exemples que n'il·lustren l'ús i l'abast demostren que la *sententia* és una fórmula d'abast universal que versa sobre qüestions relacionades amb la conducta moral de l'home. Les arts retòriques medievals són hereves de la tradició testimoniada per la *Retòrica a Herenni* i, en general, inclouen la *sententia* en la descripció dels *colores rethorici*. A la *Parisiana poetria* (mitjan segle XIII), Joan de Garlàndia la defineix de la manera següent: «Sententia est oratio significativa quid sit in vita utile» (LAWLER 1974, p. 114). D'altra banda, alguns tractats retòrics associats a l'art del dictamen, com el *Candelabrum* (1220-1223) de Bene de Florència, reprenen pràcticament al peu de la lletra la definició i els exemples de la *Retòrica a Herenni* (vegeu HALLIK 2007, p. 238-239 i NIGRIS 2009, p. 105-106).

Pel que fa al proverbi, Aristòtil l'havia identificat, d'una banda, com un testimoni antic (*Ret.* I, 15), i de l'altra, com un recurs metafòric que aporta vivacitat al discurs (III, 11). Altres autors antics, com Ciceró, també remarquen que el proverbi és un enunciat antic, popular i freqüentment usat pel poble (HALLIK 2007, p. 68-69). Els tractats retòrics medievals ofereixen una quantitat notable de definicions del terme *proverbium*, les quals habitualment continuen considerant el proverbi una sentència de caràcter tradicional. A l'*Ars versificatoria* (ca. 1175) de Mateu de Vendôme, llegim el següent: «generale proverbium, id est communis sententia, cui consuetudo fidem attribuit, opinio communis assensum accommodat, incorruptae

4. L'obra de referència principal sobre aquesta tradició és HALLIK 2007, que recopila totes les informacions relacionades amb el proverbi i la sentència contingudes en els tractats retòrics antics i medievals.

veritatis integritas adquiescit» (I, 16; FARAL 1923, p. 113). Si bé el proverbi pot assumir diverses funcions en el marc de la pràctica retòrica, la més comuna, especialment en les arts del dictamen, és la d'introduir el tema del discurs, atès que permet sintetitzar en pocs mots el motiu de la carta i el propòsit comunicatiu que persegueix l'emissor. És per aquesta raó que en alguns tractats dictaminals, especialment francesos, el mot *proverbium* sovint es converteix en sinònim d'*exordium*, que és la segona part de la lletra, situada després de la *salutatio* (CAMARGO 1991, p. 22).

En els tractats dictaminals italians es posa l'accent en el caràcter tradicional o popular dels proverbis: «Proverbium est oratio sententiam continens ante productam, vel consuetudinem approbatam» (Guido Faba, *Summa dictaminis*, 1228-1229: citat per HALLIK 2007, p. 246). No obstant això, en les consideracions sobre el *proverbium* d'alguns *dictatores* italians es detecta una influència de l'exegesi bíblica en la seva concepció del *proverbium*, atès que autors com Bene de Florència o Boncompagno de Signa desaconsellen l'ús dels proverbis en els exordis de les lletres perquè els consideren enunciats obscurs, que poden confondre el lector. En un passatge del *Candelabrum*, Bene assenyala que els *dictatores* francesos se serveixen profusament dels proverbis en els exordis de les lletres «quia non appellans proverbialia sententias mysticas et obscuras, ut sunt parabole Salomonis, sed quasdam sententias generales et lucidas et probatas, que bene possunt exordia nominari» (VI, 46, 2-4; ALESSIO 1983, p. 208-209). Aquesta citació demostra que per a aquest autor el proverbi, a diferència de la sentència, és un enunciat que fa ús del llenguatge metafòric o figurat, i la menció de les *parabole Salomonis* com a exemple posa en relleu que l'obscuritat atribuïda als proverbis prové en bona part de la tradició exegètica del llibre bíblic.

En efecte, en els comentaris i les glosses al Llibre dels Proverbis, els enunciats continguts en la col·lecció bíblica eren definits sobretot com a *similitudines*. Així, a la *Glossa ordinaria super canticum canticorum* es pot llegir el següent: «Sunt autem Proverbia sub verbis aliis res alias explicantia, quae aliter quam dicuntur, intelliguntur: plus in virtute sententiarum, quam in sono verborum habent» (DOVE 1997, p. 81). Molts comentaristes estableixen una correspondència de significat entre el terme grec *parabola* i el llatí *similitudo*. En aquest context, el mot llatí *proverbium* també es considera sovint un equivalent dels termes que apareixen al títol del llibre de Salomó en grec i en hebreu, això és, *parabola* i *masloth*: «Parabola graece, prouerbium latine [...] Parabola est comparatiua similitudo: hebraice masloth dicitur» (Papias, *Vocabularium*; citat per TAYLOR 1992, p. 21; i HALLIK 2007, p. 136).

Encara que les dades exposades fins ara sí que posen de manifest que en la reflexió teòrica existeix una diferenciació conceptual i funcional entre el proverbi i la sentència, també hi ha indicis que suggereixen que, almenys en certs contextos,

hi ha una tendència remarcable a tractar el proverbi i la sentència com a conceptes pràcticament equivalents. Aquest fenomen és visible especialment en les definicions i els comentaris reportats per certs lexicògrafs dels segles XII i XIII. Així, Huguci de Pisa, autor de les *Magnae derivationes* (segle XII), després de definir la *sententia*,⁵ estableix que «est idem in rethorica sententia, proverbium, commune vel generale argumentum, communis vel generalis locus et generalis vel communis sententia et dictum impersonale» (HUGUCI 2004, vol. II, p. 1077). En certs tractats retòrics també es poden llegir notes semblants a les que acabem de reportar. En el capítol dedicat a la descripció dels *colores rethorici* del *Candelabrum*, Bene de Florència acaba equiparant la *sententia* a la *parabola* i el *proverbium*: «Sententias autem raro convenit interponi, quia magis pertinent ad morales: at si ex vita et moribus ubi expedit convenienter summantur, multum afferunt hornamenti. Et dicitur parabola iste color. Quod nos possumus proverbium appellare» (II,11; ALESSIO 1983, p. 45).

Una darrera font que posa de manifest aquesta tendència és el capítol dedicat a la *paroemia* de la primera redacció en prosa de les *Leys d'amor* de Guilhem Molinier, que probablement és el primer tractat retòric en vernacle que tracta explícitament la funció retòrica dels proverbis i les sentències.⁶ La *paroemia* és, segons l'autor, una espècie de al·legoria i la defineix en els termes següents: «e vol dir Paroemia Proverbis apropiatz e atribuitz a temps o a cauza» (GATIEN-ARNOULT 1841-1843, III, p. 270).⁷ El que és més interessant d'observar, però, és que a continuació l'autor informa que «en esta figura podon esser atribuit tug li proverbi de Salamó, de Seneca, de Cato, et ysshemens li altre proverbi vulgar que son acostumat de dire per las gens ses quom no lor sap degun actor» (GATIEN-ARNOULT 1841-1843, III, p. 272). Per acabar-ho d'adobar, al final del capítol, Molinier, que desplega un discurs d'estil didàctico-al·legòric, conclou que «Rethorica donec a Paroemia una flor d'una color apelada Sentensa, la quals si fay per aquela meteyssa manera» (GATIEN-ARNOULT 1841-1843, III, p. 280). És força evident, per tant, que en aquest context els conceptes *paroemia*, *proverbi* i *sentensa* tenen un valor retòric molt similar i són pràcticament equivalents.

5. «Item sententia quidam color rethoricus dicitur, scilicet brevis oratio aliquid moralitatis generaliter comprehendens» (HUGUCI 2004, II, p. 1077).

6. Tal com assenyala TAYLOR (2009, p. 136), en general les poètiques i les retòriques en vulgar pràcticament no dediquen atenció a la consideració teòrica del proverbi. Les primeres preceptives relacionades amb la poesia trobadoresca, com les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú, no aporten cap tipus d'informació sobre aquesta qüestió.

7. Aquesta definició és una traducció literal de la de l'*Ars grammatica* de Donat (s. IV): «Paroemia est accomdatum rebus temporibusque proverbium, ut "adversum stimulum calces" et "lupus in fabula"» (citada per HALLIK 2007, p. 101). La mateixa definició és represa per Isidor de Sevilla en el primer llibre de les *Etimologies* (vegeu TAYLOR 1992, n. 5, p. 20).

3. La terminologia utilitzada en les col·leccions de proverbis i de sentències medievals

És convenient completar l'anàlisi de la teoria amb l'exploració de la terminologia emprada pels mateixos compiladors de proverbis i de sentències, atès que ben sovint hi ha pocs punts de contacte entre la pràctica i la teoria. D'altra banda, l'estudi dels termes concrets que foren utilitzats per designar els enunciats inclosos en els reculls gnòmics és el que més ens pot ajudar a valorar el sentit i l'abast que tenen a la pràctica.

En primer lloc, és útil fixar-se en el pròleg de la *Disciplina clericalis*, una compilació d'exemples i proverbis, signada pel convers aragonès Pedro Alfonso (1062-1135), que fou molt difosa durant tota l'edat mitjana, atès que conté una enumeració de formes sapiencials: «partim ex proverbiiis philosophorum et suis castigationibus, partim ex proverbiiis et castigationibus Arabicis et fabulis et versibus, partim ex animalium et volucrum similitudinibus» (ALFONSO 1948, p. 2). L'autor assenyalava que la col·lecció inclou faules, comparacions o semblances morals amb animals i ocells, i també proverbis i amonestaments –les *castigationes* que menciona Alfonso– dels filòsofs. Segons TAYLOR 1993, els mots *proverbium* i *castigatio* es poden vincular amb dos tipus d'enunciats gnòmics diferents: el que ell anomena «wisdom sentence», una observació moral de caràcter general expressada en mode indicatiu; i la «instruction», una oració en mode imperatiu que normalment va seguida d'una clàusula final o consecutiva.

Tal com es pot observar, per a Pedro Alfonso el proverbi no és necessàriament un enunciat tradicional anònim: les sentències o les màximes pronunciades per filòsofs també són anomenades *proverbis*. Aquesta accepció del terme és de fet molt estesa i general a l'edat mitjana. En l'apartat anterior ja hem vist, d'una banda, que un dels títols sota els quals circulava el Llibre de Proverbis bíblic era *Proverbia Salomonis*. De l'altra, també hem pogut comprovar que per a Guilhem Molinier les màximes de Salomó, Cató i Sèneca són totes proverbis. De fet, una altra de les col·leccions de sentències més difoses de l'època eren els *Proverbia Senecae*, un recull constituït per un conjunt d'enunciats ordenats alfabèticament.⁸ La influència d'aquest text és visible en altres obres del gènere, com per exemple el *Libellus proverbiorum* (segle XI) d'Otló de Sant Emmeran, un florilegi que aplega sentències de diverses procedències. Otló s'inspira en els *Proverbia Senecae* per organitzar els

8. La majoria dels materials que el volum aplega, és clar, no són obra del filòsof llatí. En realitat, tota la primera part del llibre prové de la col·lecció tardoantiga atribuïda al mim llatí Publili Sirus, del s. I dC. Sobre les *Sententiae* de Publili Sirus es pot consultar DESBORDES 1979, i sobre els *Proverbia Senecae* i les col·leccions de materials apòcrifs, sovint sentenciosos, que circularen a l'edat mitjana sota l'autoritat de Sèneca vegeu MEERSSEMAN 1973 i OLSEN 2000.

materials que recopila, atès que els ordena de forma alfabètica, però també per triar el títol del seu llibre. Així, el terme *proverbium*, i malgrat que generalment no es mencioni l'autor dels fragments seleccionats, es converteix en un mot adequat, també, per denominar els extractes dels *auctores* recopilats en un florilegi. Aquest ús de *proverbium* és present en florilegis compilats durant les centúries posteriors. Per exemple, CALLEJAS (2011, p. 41-42) crida l'atenció sobre el ms. 749 II de la Biblioteca Municipal de Douai (segle XII), que conté un florilegi titulat *Proverbia ex diuersorum auctorum libris in unum collecta moribus instruendis uitisque destruendis proferenda*.⁹

Pel que fa a l'ús del mot *sententia*, HAMESSE (1990, p. 216) destaca que a l'alta edat mitjana el terme es feia servir per designar globalment els florilegis o reculls d'extractes. El florilegi de sentències més influent durant tota l'edat mitjana és, evidentment, el d'Isidor de Sevilla (segles VI i VII).¹⁰ Encara segons Hamesse, a partir del segle XIII el terme *sententia* també s'utilitza en el context dels florilegis medievals per designar les citacions del filòsofs.¹¹ En les col·leccions i els reculls escrits en llengües vernacles, el terme és molt menys present. En castellà, HARO (1995, p. 115) només detecta l'aparició de *sentencia* en l'encapçalament del *Libro de los cien capítulos* (1280-1285), mentre que en català CONCA I GUIA (1993, p. 33-34) no documenten la presència del terme amb aquesta accepció fins al segle XV.

Abans de cloure aquest apartat, cal destacar que, encara que ens haguem centrat a valorar especialment l'ús dels termes *proverbi* i *sentència*, la manca de correspondència entre la teoria i la pràctica es percep sobretot en el fet que, en el fons, el més habitual és que els compiladors recorrin a apel·lacions genèriques per designar les formes gnòmiques. Així, CONCA I GUIA (1993, p. 24-27) mostren que, sobretot entre els segles XIII i XIV, els termes que s'empren amb més freqüència en les col·leccions de proverbis catalanes són *dit*, *paraula*, *mot* o *exemple*. També són força habituals, com ja hem comprovat amb la citació de la *Disciplina clericalis*, termes que denoten la intenció parenètica del gènere, com ara *amonestament*, *consell*, *ensenyament* o *manament*.¹²

9. A més, el terme *proverbium* és el més utilitzat per encapçalar la major part de les seccions de fragments d'autors clàssics que el volum inclou, per davant d'altres designacions com *exempla*, *sententiae*, *dicta* i *versus*. Per exemple, una d'aquestes seccions inclou *Proverbia Iuvenali(s)*.

10. Segons CAZIER (1998, p. XIV) les *Sententiae* d'Isidor se situen a la base de la rica tradició medieval de compilacions de sentències de temàtica teològica –la qual culmina en els quatre llibres de sentències de Pere Llombar (s. XII)– i, per tant, es poden considerar la primera gran *summa* teològica de l'edat mitjana.

11. A banda de *proverbium* i *sententia*, els fragments i els extractes seleccionats i recopilats en els florilegis reben múltiples apel·lacions, com ara *auctoritates*, *axiomata*, *dicta*, *exempla*, *excerpta*, *excerptiones*, *flores* o *notabilia* (a banda de l'article citat de Jacqueline Hamesse, vegeu també OLSEN 1982).

12. En castellà, HARO (1995, p. 115) assenyalava l'ús de denominacions molt semblants a les catalanes: *dicho*, *palabra*, *predicación*, *castigamiento/castigo*, *enseñamiento* o *consejo*.

4. Col·leccions de proverbis i de sentències en les lletres catalanes primerenques (segles XIII i XIV)

Tal com ja van mostrar CONCA I GUIA (1996), els primers reculls de proverbis i de sentències catalans es remunten als segles XIII i XIV. Conca i Guia també van destacar el fet que les col·leccions primerenques aplegaven, d'una banda, sentències sàvies que provenien de fonts clàssiques, àrabs i jueves, i de l'altra, sentències d'autor. Hi ha alguns reculls que sembla que també podrien incloure proverbis d'origen popular, però tenint en compte que els primers repertoris de materials paremiològics són molt més tardans, es fa difícil valorar empíricament aquesta qüestió.¹³ TAYLOR (1992, p. 19) va proposar una definició simple i àmplia del gènere que, com ell mateix indica, té el gran avantatge de posar de manifest el denominador comú d'un conjunt divers de textos. Un recull de proverbis és «a text which gives advice on conduct, expressed in brief sentences paratactically arranged». Per tant, les obres que abordarem en aquesta secció es caracteritzen pel fet que, si bé de vegades incorporen mecanismes que permeten cohesionar el conjunt o teixir les unitats que contenen, apleguen i ordenen una sèrie d'enunciats breus de forma paratàctica.

Hem dividit l'exposició del corpus de reculls analitzat en tres apartats, no pas seguint un ordre cronològic, sinó més aviat tenint en compte la natura de les col·leccions, la manera de presentar els materials i la tradició cultural a la qual pertanyen. Tenint en compte els límits d'aquest treball, simplement oferim una sèrie d'observacions al voltant d'una mostra representativa del corpus complet de col·leccions catalanes dels segles XIII i XIV. D'entrada, hem inclòs en la nostra selecció tots els textos del segle XIII. Pel que fa als de la centúria posterior, d'una banda hem triat les obres originals dels autors catalans –encara que s'inspirin o beguin de textos anteriors– i les traduccions dels textos gnòmics més importants. Així doncs, a l'apartat 4.1 examinarem el *Llibre de doctrina* i el *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* de Jafudà Bonsenyor, dos textos que es proposen com a compilacions de sentències atribuïdes a savis i filòsofs i que beuen principalment, ja sigui directament o indirecta, de fonts orientals –àrabs i potser jueves.¹⁴ En el 4.2

13. CONCA I GUIA 1996 informen que els primers reculls de refranys catalans són del s. XV (*Refranys rimats, Refranys glossats*), tot i que hi ha una llista escolar de proverbis anomenada *Romanca proverbiorum*, del segle XIV, que conté alguns refranys en català.

14. Per tant, queden fora del nostre estudi altres col·leccions catalanes de caràcter compilador d'aquesta època, com per exemple el *Llibre de paraules i dits*, un text que, malgrat el seu títol, no s'ha de confondre amb el recull de Jafudà Bonsenyor. Segons TAYLOR 2014, es tracta d'una col·lecció compilada segurament cap al 1370 i traduïda al castellà el 1402, l'original català de la qual no s'ha conservat. Una altra obra que també es podria incloure en aquesta categoria és la versió catalana del *Liber consolationis et consilii* (1246) d'Albertà de Brescia, conservada en dos manuscrits, un dels quals és de finals del segle XIV. A diferència dels textos analitzats en aquest apartat, els dos llibres que acabem d'esmentar es basen principalment en fonts occidentals.

tractarem una sèrie de reculls d'amonestaments i de preceptes morals, en vers o en prosa, que generalment són obra o s'atribueixen a un sol autor, i que a grans trets són deutors de fonts occidentals. Finalment, abordarem breument els «proverbis d'autor» de Ramon Llull.¹⁵

4.1 *Les paraules dels savis: el Llibre de doctrina i el Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs de Jafudà Bonsenyor*

Els dos textos que agrupem en aquest epígraf tenen diversos punts en comú. En primer lloc, malgrat la data i l'autoria incerta del *Llibre de doctrina*, ambdós foren redactats al segle XIII. El text de Jafudà Bonsenyor fou encarregat personalment pel rei Jaume II d'Aragó –és el mateix compilador qui ho diu al pròleg de la col·lecció–; és molt probable que el *Llibre de doctrina* també s'hagi de relacionar amb l'activitat de promoció cultural d'aquest monarca, però es tracta d'una qüestió que ha estat molt discutida per la crítica.¹⁶ En segon lloc, tots dos llibres són hereus de la rica tradició gnòmica i sapiencial transmesa pels compiladors àrabs i que arribà a la península Ibèrica al segle XIII, sobretot a través d'una sèrie de traduccions castellanes.¹⁷ Els materials principals que aplega el *Llibre de doctrina* són una versió catalana parcial de dues d'aquestes traduccions, el *Libro de los buenos proverbios* (ca. 1280), que trasllada al castellà el *Kitab adab al-falasifa* de Hunayn ibn Ishaq (segle IX), i *Poridat de las poridades* (mitjan segle XIII), una traducció de la versió curta (SS/A) del pseudoaristotèlic *Sirr al-asrar*.¹⁸ Les fonts del *Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs* són més complicades d'establir, en bona part perquè Jafudà Bonsenyor no només traduí els materials que va recopilar, sinó que també els reordenà i els dotà d'una estructura capítular de base temàtica. Malgrat tot, certs autors han destacat que es detecten correspondències amb els *Bocados de*

15. Els criteris triats s'inspiren en bona part en els que segueix TAYLOR 1992 per estudiar la tradició gnòmica llatina de l'edat mitjana, tot i que han estat adaptats al cas català. Aquest estudiós distingeix entre «obres originals», «florilegis», «florilegis de caràcter narratiu» i «col·leccions populars». Recentment, el mateix investigador (TAYLOR 2014) ha ofert un breu panorama comprensiu de les col·leccions de proverbis catalanes medievals, però sense establir una classificació del corpus.

16. Jafudà compilà el seu llibre abans de 1298. Pel que fa a la data i a la controvertida autoria del *Llibre de doctrina*, vegeu-ne un estat de la qüestió a CIFUENTES (2006, p. 432-433). Els darrers editors del text, SOLÀ-SOLÉ 1977 i GARRIDO 2009, s'han decantat per atribuir-ne l'autoria a Jaume I.

17. A banda dels dos textos estudiats en aquest apartat, el ms. Santes Creus 108 de la Biblioteca Pública de Tarragona (segle XV) transmet els anomenats *Provebia arabum*, formats per una llista de 392 enunciats, alguns dels quals són en llatí, altres en català i dotze són donats en les dues llengües. Alguns d'aquests proverbis són efectivament d'origen àrab, tot i que no es pot assegurar que hagin estat traduïts directament d'aquesta llengua (TAYLOR 2014). D'altra banda, METTMAN 1989, que els edita, va detectar paral·lels amb el text de Jafudà Bonsenyor.

18. Vegeu KASTEN (1934) i SOLÀ-SOLÉ (1977, p. 22-32) per a la relació del *Llibre de doctrina* amb els dos textos gnòmics castellans. Per a les dues grans branques de la transmissió llatina del *Sirr al-asrar* –obra que a Occident es va difondre amb el títol *Secretum secretorum*–, vegeu BIZZARRI (2010, p. 13-17) i la bibliografia a la qual remet. Pel que fa a les versions catalanes d'aquest text, vegeu CABRÉ I FERRER, s.v. '*Secretum secretorum*' (14.4).

oro (1260-1280), una col·lecció castellana que tradueix el *Mukhtar al-hikam* d'Al-Mubassir (segle XI) (vegeu per exemple TAYLOR 1985, p. 73), mentre que d'altres, com GONZÁLEZ (1961, p. 109-111), consideren que Jafudà va fer servir versions hebrees de fonts àrabs.¹⁹

Els pròlegs de totes dues col·leccions revelen explícitament el seu caràcter compilador, i també ens informen de les intencions dels autors. Així, el pròleg principal del *Llibre de doctrina* s'obre amb una citació atribuïda a Salomó i, a continuació, la veu del compilador, que s'identifica com el «Rey en Jacme d'Aragó», informa que «doné mon cor per saber aquestes coses en demanant, e trobé paraules bones de filòsofs antics, e plac-me ab elles» (SOLÀ-SOLÉ 1977, p. 42). Una mica més endavant, els materials recollits en la compilació també són designats com a «bons consells» i «bons dits» dels filòsofs.²⁰ L'autor del pròleg el clou tot dient que les paraules recollides en el llibre han estat compilades «a profit de mi e d'aquells qui les volran entendre». Per la seva banda, en el seu prefaci, Jafudà exalta el seu patró, el rei Jaume II, el qual «es curós de cercar saber» (LLABRÉS 1889, p. 1). L'autor informa que l'ha encarregat d'aplegar i ordenar «paraules de savis i de filòsofs» extretes de «llibres aràbics» i de traduir-les en romanç (p. 2). Per tant, en tots dos casos, tal com succeeix també de forma general en la tradició gnòmica castellana del segle XIII i d'altres llengües romàniques, les compilacions sapiencials estan íntimament vinculades a l'interès dels monarques pel cabal de consells i d'amonestaments morals que sovint es poden aplicar o bé a la formació dels infants reials i dels cortesans, o bé directament a l'exercici i la pràctica del poder.

Pel que fa als continguts i als mètodes d'estructuració, el *Llibre de doctrina* segueix en bona part els models d'organització del *Libro de los buenos proverbios*, els quals solen dotar les màximes recollides d'un context d'enunciació determinat. El més utilitzat és la reunió de savis, els quals pronuncien un rere l'altre diverses sentències vinculades a un tema o una situació particulars. Una de les reunions del *Llibre de doctrina* presenta cinc filòsofs que parlen de la «sapiència»: «Dix lo primer: la sapiència és vida de l'ànima e sembra tot bé al cors [...]. Dix lo segon: la sapiència és vestidura ondrada del seny [...]. Dix lo tercer: la sapiència és llum e claredat de la vista del cors» (SOLÀ-SOLÉ 1977, p. 55). Tal com es pot observar, les paraules d'aquests filòsofs són sentències sàvies expressades en mode indicatiu. D'altra banda, també hi ha capítols en què s'atribueixen tots els dits a una autoritat determinada, com per exemple el que reproduceix una sèrie d'amonestaments que

19. Vegeu un estat de la qüestió d'aquest tema a CONCA I GUIA 2013.

20. Atès que el *Llibre de doctrina* tradueix determinades parts del *Libro de los buenos proverbios*, el terme *proverbi* també apareix en el cos del text: «Los filòsofs són entesos savis, e d'ells aprén-ne hom tota sapiència, e tot bon seny, e tot bon proverbi, e tot bon exempli, e gran bon saber» (SOLÀ-SOLÉ 1977, p. 47; vegeu CONCA I GUIA 1993, p. 25).

Sòcrates adreça a Plató abans que el seu deixeble marxi a l'estranger (SOLÀ-SOLÉ 1977, p. 87-88). En aquest cas, el context situacional evocat condiciona clarament la modalitat d'enunciació de les sentències recollides, que tenen caràcter d'injunció.

En canvi, el llibre de Jafudà té una estructura temàtica que classifica i distribueix les sentències recopilades en diversos capítols. Malgrat que sovint aquestes sentències són atribuïdes a savis, filòsofs o fins i tot a reis, la gran majoria són introduïdes directament, sense que es faci menció a cap context d'enunciació particular. Així, si ens fixem en les sentències del capítol segon, titulat «De reis e de prínceps», en podem llegir una que diu: «Qui menysprea rei, contrasta justícia e la obra de Déu». La immediatament posterior, en canvi, és atribuïda a un savi: «Diu lo savi: rei e justícia són germans, no pot durar la una menys de l'altre». Finalment, la que segueix és un amonestament relativament extens d'Aristòtil a Alexandre: «Tramès a dir Aristòtil a Alexandre: –Vulles esser senyor de la gent faent-los bé, e hauràs llur amor e hauràs major durada que si ho feien per força... » (LLABRÉS 1889, p. 8). Així, les sentències sàvies, en mode indicatiu, i els amonestaments, en imperatiu, tal com succeïa a la *Disciplina clericalis*, s'encavalquen i s'alternen en les dues obres segons els contextos enunciatius en què es pronuncien les sentències. En el cas de la compilació de Jafudà, les sentències sàvies i els amonestaments també s'alternen quan els proverbis són introduïts sense fer referència a cap situació comunicativa particular. Tant les unes com els altres, però, en virtut del marc textual que els engloba, són atribuïts als savis i als filòsofs, fins i tot en el cas de les que avui dia ens semblen més tradicionals i corrents, com per exemple: «Qui molt parla molt erra» (LLABRÉS 1889, p. 31).²¹

4.2. Col·leccions d'amonestaments i de preceptes

Les obres analitzades en aquest apartat presenten dos trets característics que permeten tractar-les conjuntament. En primer lloc, i malgrat el possible origen dispers i/o espuri dels materials que apleguen, totes elles es proposen al lector com un aplec unitari de preceptes atribuïts al saber i l'experiència d'un sol autor. A més, el conjunt d'ensenyaments recollits a l'obra s'adreça de manera explícita a una segona persona del singular, identificada generalment amb apel·latius del tipus «fill» o «fill meu». L'ús de la convenció de l'amonestament parental és comuna a molts gèneres didàctics, però en el cas de la tradició gnòmica occidental és present en dos dels seus textos fundacionals: els *Disticha Catonis* i els *Proverbia Salomonis*. De fet, entre les col·leccions d'amonestaments catalanes dels segles XIII i XIV hi hem de comptar les *Paraules del rei Salomó*, una traducció fragmentària del Llibre dels

21. Per a les diverses variants d'aquest proverbi, vg. sobretot l'entrada X 38 de FARNÉS (1992, VIII, p. 909).

Proverbis (RIERA 2003-2004), i una versió en prosa dels *Disticha Catonis*.²² El corpus que analitzarem molt succintament a continuació també inclou els *Verses proverbials* (1274-1275?) de Cerverí de Girona i el *Llibre dels bons amonestaments* (1398) d'Anselm Turmeda.²³

Tal com succeïa en el cas de les compilacions de l'apartat 4.1, el pròleg, o la introducció, és un element essencial del gènere perquè configura el marc textual que engloba el conjunt d'amonestaments recollits als textos. D'antuvi, aquests apartats preliminars sovint serveixen per establir, apuntar o perfilar, normalment de forma molt breu, l'*ethos* de l'autor, aquelles qualitats que garanteixen la validesa dels consells que ofereix i recomanen al destinatari prendre'ls en consideració. En el marc del nostre corpus, el text que més desenvolupa aquesta qüestió és la col·lecció de Cerverí.²⁴ De fet, el poeta no es presenta amb el nom amb què tothom el coneixia. En el segon vers de la composició s'identifica com a «eu, Guillem de Cervera», una opció que és un símptoma clar que Cerverí vol mostrar un *ethos* ben diferent del que tenia com a autor de composicions amoroses.²⁵ Més endavant, entre les estrofes tres i cinc, Guillem recorre al tòpic de la falsa modèstia i confessa que no és lletrat ni té estudis. Malgrat això, el seu gran mèrit, i el que garanteix l'interès dels seus versos, és que ha acumulat molta experiència. El text d'Anselm Turmeda, en canvi, no s'entreté gaire a exposar la personalitat de l'autor.²⁶ La dada més important que aporta el pròleg és la sorprenent confessió que mai no ha seguit els «bons ensenyaments» que aplega en el seu llibret.²⁷

En segon lloc, el pròleg també sol fixar els paràmetres de la relació paternofamiliar que s'estableix entre l'emissor i el receptor del text, els quals caracteritzen de man-

22. Per a les diverses traduccions medievals en català del llibre de Cató, consulteu CABRÉ I FERRER, s.v. '*Disticha Catonis*' (28.1). La traducció que ens ocupa aquí fou publicada per LLABRÉS (1889, p. 93-119). Tal com exposen Cabré i Ferrer, la versió en prosa transmesa pel ms. 5-5-5 de la Biblioteca Colombina de Sevilla, que fou publicada per CLOSA el 1983, és molt propera a l'editada per Llabrés, i no és segur que es tracti d'una traducció diferent.

23. TAYLOR 2014 dona notícia d'altres textos menors, com ara els *Proverbis de Salomó* (editats per Llabrés 1889). En aquesta categoria també es podrien incloure els *Ensenyaments que donà un savi a un seu deixeble qui estava ab un rey*, copiats als f. 28-29 del ms. 921 de la Biblioteca Nacional d'Espanya (TAYLOR 1997).

24. Els *Verses proverbials* foren editats per darrera vegada per COROMINES el 1991.

25. En les estrofes 21-22 de l'obra, l'autor es mostra modest i assegura que no sap gran cosa ni té prou enginy, però que malgrat tot escriví «versos proverbials» que es contraposen als versos «leugers e venarsals» [lleugers i frívols] (v. 87) que ha escrit en el passat.

26. Llegim el *Llibre dels bons amonestaments* en l'edició d'OLIVAR (1927, p. 144-159).

27. És ben possible que calgui vincular aquesta peculiar confessió amb l'esperit sorneguer i àcid que Turmeda gasta en determinades parts del llibre; una característica que sovint ha induït els especialistes a relativitzar la seriositat dels seus amonestaments. Així i tot, també es podria interpretar simplement com una modalitat del tòpic de la falsa modèstia: l'autor no es pot posar d'exemple de conducta, de model de comportament, perquè seria massa presumptuós. Vegeu PEDRETTI (2011, p. 32), que defensa que el famós passatge de «l'elogi dels diners» no conté cap element heterodox.

era destacada el gènere i contribueixen a constituir la imatge de l'autor com a home savi, entenimentat i experimentat. A més, les interpel·lacions adreçades directament al destinatari, identificat en el marc enunciatiu del text amb el «fill», sovint també aporten informació sobre els propòsits de l'autor i la funció que s'atribueix a l'obra. Així, en el pròleg de la traducció dels *Disticha Catonis*, el jo diu: «Fill car, jo et mostraré en qual manera poràs ordonar ton cor en bones costumes si tu vols llegir e entendre los manaments de la mia doctrina, car llegir e no entendre és menyspresament de les escriptures e del maestre» (LLABRÉS 1889, 94). Cerverí reprèn aquest darrer advertiment després d'haver aconsellat reiteradament al fill que l'ha d'escoltar bé i retenir tots els seus preceptes. No cal dir que aquest tipus de prec són omnipresents en les *Paraules del rei Salomó*, la versió fragmentària dels proverbis bíblics, especialment a l'inici: «Segueix, fill meu, lo castigament de ton pare, e no lleix lo bon nodriment de ta mare e així hauràs gràcia en ton cap, ço és, en ta ànima» (RIERA 2003-2004: 157-158). La repetició constant de fórmules similars a «fill meu» és un dels elements típics de les col·leccions d'amonestaments.²⁸

És evident que l'atribució del conjunt de preceptes a una figura que aconsella i educa directament el seu fill determina d'una manera molt important el tipus de material gnòmic recollit en aquesta classe de textos i les modalitats d'enunciació en què s'expressa. Així, la major part de les unitats de les col·leccions analitzades tendeixen a ser amonestaments, això és, la classe de proverbis que segons TAYLOR 1993 Pedro Alfonso identifica amb el terme llatí *castigationes*. Tot i això, tampoc és estrany trobar-hi algunes sentències sàvies, enunciadades en mode indicatiu. Per exemple, si bé la majoria d'estrofes del *Llibre dels bons amonestaments* utilitzen l'imperatiu, hi ha fragments sencers, com l'elogi dels diners, que se n'escapen, i també hi ha unes quantes sentències que comencen amb el relatiu «qui»: «Qui bé farà bé trobarà, / qui mal farà semblant haurà; / cascun son faix aportarà / en l'altre segle» (OLIVAR 1927, p. 152).

En darrer lloc, cal destacar que, a diferència de les compilacions del punt anterior, les col·leccions d'amonestaments dels segles XIII i XIV són hereves de manera pràcticament exclusiva del fons sapiencial occidental. En el cas del text de Turmeda, és ben conegut que bona part de les estrofes són una traducció o una reelaboració de la *Dottrina dello Schiavo di Bari*, un recull de preceptes italià de finals del segle XIII. Segons Pedretti (2011, p. 28), 24 de les 103 quartetes de l'opuscle de Turmeda mantenen alguna relació textual amb l'obra italiana. Pel que fa als *Versos proverbials*, Cerverí cita explícitament Salomó en l'estrofa 23 de la composició com la font principal del seu text. No obstant això, Cabré (2005, p. 399) també detecta préstecs dels *Disticha* –font de les estrofes 1015-1097– i d'altres llibres de

28. Sobre els trets que identifiquen el gènere, es pot consultar HANSEN 1981.

text com els Salms. Els *Versos proverbials* no són per tant una simple traducció o reelaboració d'una font anterior, però, a diferència del que tot seguit veurem en el cas de Llull, mantenen una estreta vinculació amb la tradició sapiencial, didàctica i literària de l'edat mitjana occidental.

4.3. Ramon Llull, un continent a part

Ramon Llull escrigué cinc col·leccions de proverbis entre 1296 i 1302: *Arbre exemplifical* (1295-1296) –un recull mixt que conté narracions i proverbis–, *Proverbis de Ramon* (1296), una sèrie de cinquanta proverbis inserida en una secció de la *Retòrica nova* (1301), *Mil proverbis* (1302) i *Proverbis d'ensenyament*, de data incerta.²⁹ L'aportació de Llull al desenvolupament del gènere en llengua catalana és extraordinària en diversos sentits. En primer lloc, per la magnitud i l'envergadura. En total, els textos esmentats contenen més de vuit mil proverbis. Així i tot, el més rellevant és que bona part dels reculls lul·lians presenten trets que els diferencien notablement no només de les compilacions i les col·leccions catalanes, sinó també de la tradició gnòmica general escrita en llengua vernacle als segles XIII i XIV.

L'aspecte en què Llull és de fet més original i, fins i tot, rupturista és la renúncia absoluta a pouar de forma clarament identificable en les fonts sapiencials tradicionals i a vincular els seus textos a les autoritats pròpies d'aquest gènere. És molt revelador el títol i el pròleg dels *Proverbis de Ramon*. A diferència de les compilacions coetànies, Llull no menciona el nom de Salomó ni de cap altre savi, ni tampoc anuncia que la seva obra és el resultat d'una llarga tasca de compilació: al contrari, cita com a única font d'autoritat dels seus proverbis la *Taula general* (1294), és a dir, la versió vigent de l'Art, la gran «autoritat alternativa» (BONNER 1993). Aquesta opció és perfectament coherent amb la tria del títol: malgrat que els proverbis de Cerverí també podrien arribar a ser considerats «proverbis d'autor», perquè presenten un grau notable de reelaboració literària, cap d'aquests escriptors s'atreví a imprimir el seu nom en les seves respectives col·leccions. Els proverbis de Llull no són *proverbia salomonis* o *senecae* o *iuvenalis* traduïts, reelaborats o recreats: són *proverbia Raemundi*. Malgrat que en determinades col·leccions es llegeixen enunciats molt comuns –al capítol 48 dels *Mil proverbis* n'hi ha un de tan «original» com «Ans pensa que parles» (TOUS 2015, p. 485)–, en conjunt els reculls de proverbis lul·lians aspiren a convertir-se en propostes alternatives a la tradició i, sobretot, es posen tan sols sota l'advocació del nom de Ramon i de la seva Art.³⁰

29. Totes les col·leccions mencionades s'han conservat en versió catalana, mentre que l'*Arbre exemplifical*, els *Proverbis de Ramon* i els *Proverbis de la Retòrica nova* també han tingut una transmissió textual en llatí antiga. A banda, es conserven traduccions llatines dels *Mil proverbis* datables als segles XVII i XVIII (vegeu la Llull DB per a les dades completes de la tradició textual d'aquests llibres).

30. Per a una presentació general de la «literatura alternativa» lul·liana i els condicionaments que hi exerceixen l'Art i els trets del pensament de Llull, vegeu BADIA, SANTANACH I SOLER 2013.

Un altre tret diferencial d'algunes col·leccions lul·lianes, com *Proverbis de Ramon* i *Mil proverbis*, és que Llull trenca la norma enunciada per TAYLOR (1992, p. 19) per la qual els autors de col·leccions gnòmiques vernacles no solen fer comentaris sobre el gènere del text. En els pròlegs d'aquests dos reculls, l'escriptor mallorquí defineix el proverbi en els termes següents: «Com proverbi sia breu preposició qui conté en si molta sentència» (*Proverbis de Ramon*; LLULL 1928, p. 1).³¹ En els *Mil proverbis*, a més, Llull informa que els proverbis són útils a l'hora d'obrir un discurs (TOUS 2015, p. 389). La presència de les definicions i d'aquestes instruccions fa evident l'existència d'una vinculació directa dels reculls amb les reflexions de la teoria retòrica que és totalment estranya a la tradició gnòmica coetània. Aquesta singularitat té conseqüències importants, especialment pel que fa a les funcions d'aquests textos. En general, els reculls vernacles solen tenir una intencionalitat didàctica d'abast general o enfocada a un determinat tipus de destinataris. En canvi, els *Proverbis de Ramon* i, en menor mesura, els *Mil proverbis*, que són col·leccions temàtiques, es configuren més aviat com a repertoris de sentències que poden ser útils als «professionals de la paraula» per elaborar els seus propis textos, en especial als predicadors.³²

D'altra banda, cal tornar un instant a les definicions lul·lianes de proverbi. Hi ha certes coincidències amb la tradició retòrica, sobretot en el fet de subratllar la brevetat i la capacitat de síntesi de la forma. Així i tot, és ben destacable que no es faci cap menció a la tradicionalitat dels proverbis ni tampoc al seu caràcter moralitzant. Per a Llull, el proverbi és simplement un enunciat breu que sintetitza una idea d'abast general. La pràctica lul·liana coincideix amb la teoria, atès que, en les dues primeres col·leccions que redactà, Llull aprofita l'eficàcia retòrica del proverbi per transmetre continguts de qualsevol àmbit del coneixement. Certs proverbis lul·lians no tenen res a veure amb els que es poden llegir en textos coetanis: «Molt mills se cové a infinitat infinir que a la volentat dels homes amar» (LLULL 1928, p. 25), «Causa és ço per què és efectiu, e efectiu és obra de son faedor» (p. 173), «De moltes formes incorruptibles se segueix cors incorruptible» (LLULL 1957, p. 808). Aquests enunciats són més aviat màximes filosòfiques, com els que es poden trobar en altres repertoris d'autoritats medievals,³³ però Llull no fa diferència entre sintetitzar una lliçó moral o una idea filosòfica, mèdica o doctrinal.

31. La definició dels *Mil proverbis* és molt semblant: «Com sia ço que proverbi sia strument qui breument significh veritat de moltes coses» (TOUS 2015, p. 389).

32. Vegeu TAYLOR 2010 per a la diferència entre la lectura performativa o professional i la lectura privada.

33. Sobre aquesta qüestió, vegeu TOUS (2015, p. 181-221).

4. Conclusions

L'anàlisi del corpus de col·leccions catalanes de proverbis dels segles XIII i XIV demostra que, almenys en el cas de l'estudiós interessat preferentment per aquest gènere, és molt més útil tractar d'aclarir com els marcs textuais i les tradicions en què els autors integren els seus enunciats gnòmics en condicionen el caràcter i la manera d'oferir-los als lectors, que no pas aproximar-s'hi amb les ulleres prefixades del taxonomista. D'altra banda, tal com ha remarcat sovint Wolfgang Mieder, la «proverbialitat» és una qualitat difícil de definir perquè està estretament vinculada a la «tradicionalitat». Que un enunciat pugui ser considerat un proverbi no depèn tant de la seva estructura lingüística o dels recursos retòrics que posi en joc com del fet que sigui conegut i utilitzat habitualment en el si d'una comunitat de parlants (MIEDER 1994, p. 19-20). És evident que sense dades empíriques o pragmàtiques que permetin assegurar que un determinat enunciat és tradicional, hom no es pot pronunciar sobre la seva «proverbialitat». Malgrat que en els textos de l'època que ens interessa es poden trobar marques que suggereixen la possibilitat que un determinat enunciat fos d'ús corrent, en general la documentació conservada és massa escassa per poder valorar la «tradicionalitat» de la majoria dels enunciats recollits en les col·leccions de proverbis.

Tanmateix, la voluntat de tractar d'esclarir quins enunciats eren populars i quins no, o de tractar de diferenciar quins són proverbis i quins sentències, fins i tot tenint presents els trets que distingeixen les dues formes en la teoria retòrica, no és ni de bon tros el més transcendental a l'hora de descriure els materials que integren els reculls de proverbis i de valorar el sentit i la funció que aquests textos assumien a la baixa edat mitjana. Tal com hem tractat de mostrar en aquest article, els criteris més pertinents per poder distingir certes categories de textos és la forma en què l'autor o el compilador ha decidit seleccionar i presentar els seus materials i la via a través de la qual aconsegueix invertir de valor i d'autoritat els seus enunciats. La tria d'una o d'altra modalitat condiona en certa mesura el tipus de proverbis de la col·lecció: a l'apartat 4.2 hem comprovat que les col·leccions de preceptes estudiades contenen molts més amonestaments que no pas sentències sàvies. Així i tot, entre les *paraulles* i els *dits* de Jafudà, els *versos* de Cerverí, els *amonestaments* o *ensenyaments* de Turmeda i certs *proverbis* de Llull, les diferències no es troben tant en les lliçons o en la manera de formular-les³⁴ com en les fonts utilitzades per recopilar-les, en la

34. Fixeu-vos en la proximitat que hi ha entre les lliçons d'aquests tres enunciats: «Diu lo savi: no digues paraula de que puis hages a dir: —Déu volgués que no ho hagués dit» (LLABRÉS 1889, p. 31), «Enans pensa la fi de la paraula que la digues» (TOUS 2015, p. 485), «Si ab negú vols contrastar / pensaràs ço que vols parlar; / car paraula no pot tornar, pus que és dita» (Olivar 1927, p. 147). El primer és un *dit* del llibre de Jafudà, i per tant, atribuït a una font àrab; el segon és un *proverbi* de Ramon Llull, presentat com a «proverbi d'autor»; el tercer és un *amonestament* de Turmeda pres de la seva font italiana. La lliçó d'aquestes sentències està recollida en l'entrada P 640 del repertori de FARNÉS (1992, VI, p. 832-833).

manera d'organitzar-les i estructurar-les, i sobretot, en la manera de «vendre-les», això és, d'incardinar-les en una determinada tradició o d'associar-les a certes fonts d'autoritat. En aquest sentit, les col·leccions catalanes mostren un ventall d'actituds i estratègies força divers: les compilacions del punt 4.1 fonamenten l'autoritat de les sentències que recullen en la figura mítica dels savis i dels filòsofs, especialment dels grecs; les traduccions del punt 4.2 ofereixen al lector català la possibilitat d'accedir als textos gnòmics canònics; Cerverí es presenta com un home experimentat que compon els seus propis versos, però assegura que la seva matèria prové dels llibres de Salomó; i finalment, Ramon Llull subratlla sobretot l'eficàcia retòrica dels proverbis, prescindeix de qualsevol referència a la tradició i s'autoerigeix en autoritat sapiencial alternativa.

Bibliografia

- G.C. ALESSIO (ed.), 1983: *Bene Florentini Candelabrum*, Pàdua: Antenore.
- P. ALFONSO, 1948: *Disciplina clericalis*, edició i traducció d'A. GONZÁLEZ PALENCIA, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Patronato Menéndez Pelayo, Instituto Miguel Asín.
- L. BADIA; J. SANTANACH; A. SOLER, 2013: «Ramon Llull», dins L. BADIA (ed.); A. BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana. Literatura medieval I*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Fundació Carulla - Ajuntament de Barcelona, p. 377-476.
- H.O. BIZZARRI, 1990: «¿Es posible alcanzar una definición precisa del refrán medieval?», dins R. PENNA; M. A. ROSAROSSA (ed.), *Studia Hispanica Medievalia*, Buenos Aires: Universidad Católica, p. 65-69.
- H.O. BIZZARRI, 2001, «Anatomía de la expresión proverbial», dins *Estudios sobre la variación textual. Prosa castellana de los siglos XIII al XVI*, Buenos Aires: Secrit, p. 25-50.
- H.O. BIZZARRI (ed.), 2010: *Secreto de los secretos. Poridat de las poridades. Versiones castellanas del Pseudo-Aristóteles, Secretum secretorum*, València: Publicacions de la Universitat de València.
- A. BONNER, 1993: «L'Art lul·liana com a autoritat alternativa», *Studia Lulliana*, núm. 33, p. 15-32.
- L. CABRÉ; M. FERRER (ed.), *Cens de Traduccions al Català Medieval fins a 1500* (9 de juny de 2012), <<http://translatdb.narpan.net/>>.
- M. CABRÉ, 2005: «Wisdom for the Court: The *Verses proverbials* of Cerverí de Girona», dins D. BILLY; A. BUCKLEY (ed.), *Études de Langue et de littérature médiévales offertes à Peter T. Ricketts*, Turnhout: Brepols, p. 393-404.
- M.T. CALLEJAS, 2011: «El uso del término proverbial como denominación

genérica de algunos florilegios medievales», dins B. ANTÓN MARTÍNEZ; M.J. MUÑOZ JIMÉNEZ (ed.), *Estudios sobre florilegios y emblemas: Manet semper virtus odosque rosae*, Valladolid: Universidad de Valladolid - Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, p. 39-48.

M. CAMARGO, 1991: *Ars dictaminis, Ars dictandi*, Turnhout: Brepols (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 60).

P.CAZIER (ed.), 1998: *Isidorus Hispalensis Sententiae*. Turnhout: Brepols (Corpus Christianorum. Series Latina, 111).

L. CIFUENTES, 2006: *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2a ed. ampliada, Barcelona - Palma: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.

J. CLOSA FARRÉS, 1983: «La versió catalana inèdita dels *Disticha Catonis* de la Biblioteca Colombina de Sevilla. Transcripció i comentari», *Anuario de Filología*, núm. 9, p. 9-33.

M. CONCA; J. GUIA, 1993: «L'ús dels termes paremiològics en la història de la literatura catalana», *Els Marges*, núm. 48, p. 23-53.

M. CONCA; J. GUIA, 1996: *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

M. CONCA; J. GUIA, 2013: «El *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, de Jafudà Bonsenyor, texto sapiencial catalán del siglo XIII: transmisión y traducciones», dins M.C. BORNES-VAROL; M.S. ORTOLA, *Enoncés sapientiels et littérature exemplaire: une intertextualité complexe*, Nancy: Presses Universitaires de Nancy, p. 229-276.

J. COROMINES (ed.), 1991: Guillem de Cervera, *Versos proverbials*, Barcelona: Curial.

F. DESBORDES, 1979: «Les vertus de l'énoncé. Notes sur les *Sentences* de Publilius Syrus», *La Licorne*, núm. 3, p. 65-84.

M. DOVE (ed.), 1997: *Glossa ordinaria pars 22 in Canticum Cantorum*, Turnhout: Brepols (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 170).

E. FARAL, 1923: *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*, Paris: Bibliothèque de l'École des Hautes Études.

S. FARNÉS, 1992-1999: *Paremiologia catalana comparada*, Jaume Vidal Alcover; Magí Sunyer; Josep Lluís Savall; Josep M. Pujol (ed.), 8 vol., Barcelona: Columna.

J.D. GARRIDO (ed.), 2009: Jaume I, *Llibre de saviesa (Llibre de doctrina)*, València: Edicions 3 i 4.

A.F. GATIEN-ARNOULT (ed.), 1841-1843: *Las flors del gay Saber, estiers dichas «Las Leys d'Amors»*, 3 vol., Tolosa: J.B. Paya (Monuments de la Littérature Romane depuis le Quatorzième Siècle, 1).

I. GONZÁLEZ LLUBERA, 1961: «Jahuda Bonsenyor's Anthology of Proverbs», *Ibérica*, núm. 5, p. 105-112.

S. HALLIK, 2007: *Sententia und Proverbium: Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter*, Colònia: Böhlau.

J. HAMESE, 1990: «Le vocabulaire des florilèges médiévaux», dins O. WEIJERS (ed.), *Méthodes et instruments du travail intellectuel au moyen âge. Études sur le vocabulaire*, Brepols: Turnhout, p. 209-230.

E.T. HANSEN, 1981: «Precepts: An Old English Instruction», *Speculum*, núm. 56/1, p. 1-16.

M. HARO CORTÉS, 1995: *Los compendios de castigos del XIII: estructuras narrativas y mecanismos adoctrinadores*, València: Publicacions de la Universitat de València.

HUGUCI DE PISA, 2004: *Derivationes*, 2 vol., E. CECCHINI; G. ARBIZZONI; S. LANCIOTTI; G. NONNI; M.G. SASSI, A. TONTINI (ed.), Florència: Sismel - Edizioni del Galluzzo.

L.A. KASTEN, 1934: «Several Observations Concerning *Lo libre de saviesa* Attributed to James I of Aragon», *Hispanic Review*, núm. 2, p. 70-73.

T. LAWLER (ed.), 1974: *The 'Parisiana poetria' of John of Garland*, New Haven: Yale University Press.

G. LLABRÉS (ed.), 1889: *Jahuda Bonsenyor, Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs - Los proverbis de Salomé - Lo llibre de Cató*. Palma: Impr. d'en J. Colomar y Salas.

LLULL DB: *Base de dades Ramon Llull*, Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona, <<http://orbita.bib.ub.edu/llull/>>.

R. LLULL, 1928: *Proverbis de Ramon. Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*, S. Galmés (ed.), Palma (Obres de Ramon Llull, XIV).

R. LLULL, 1957: *Obres essencials*, vol. 1, Barcelona: Editorial Selecta.

C. LOUIS, 1997: «The concept of the proverb in Middle English», *Proverbium*, núm. 14, p. 173-185.

J. MEDINA, (ed.), 2000: *Retòrica a Herenni*, Barcelona: Fundació Bernat Metge (Escriptors Llatins, 320).

G.G. MEERSSEMAN, 1973: «Seneca maestro di spiritualità nei suoi opuscoli apocrifi dal XII al XV secolo», *Italia Medievale e Umanistica*, núm. 16, p. 43-135.

W. METTMAN, 1989: «*Proverbia Arabum*: eine altkatalanische Sprichwörter- und Sentenzensammlung», *Romanische Forschungen*, núm. 101, p. 184-207.

W. MIEDER, 1994: «Consideraciones generales acerca de la naturaleza del proverbio», *Paremia*, 3, 17-26.

C. NIGRIS, 2009: «I *proverbios* di Juan Manuel e la strutturazione della *sententia*», *Testi e Linguaggi*, núm. 3, p. 103-122.

A. ODDO, 2015: «Refranes y sentencias en la Edad Media: estudio de algunas correspondencias», *Memorabilia*, núm. 17, p. 115-134.

M. OLIVAR (ed.), 1927: Bernat Metge, Anselm Turmeda, *Obres menors*, Barcelona: Barcino («Els Nostres Clàssics A», 10).

B.M. OLSEN, 1982: «Les florilèges d'auteurs classiques», dins *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales: définition, critique et exploitation*, Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut d'Études Médiévales, p. 151-164.

B.M. OLSEN, 2000: «Les florilèges et les abrégés de Sénèque au Moyen Âge», *Giornale Italiano di Filologia*, núm. 52/1-2, p. 163-183.

M. PEDRETTI, 2011: «Letture politiche delle opere catalane di Anselm Turmeda», *Studi Spanici*, núm. 36, p. 11-50.

J. RIERA, 2003-2004: «Paraules del rey Salamó. Versió fragmentària del llibre dels Proverbis, del segle XIV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 49, p. 141-169.

E. SCHULZE-BUSACKER, 1984-1985: «Proverbe ou sentence: essai de définition», *Le Moyen Français*, núm. 14-15, Montreal: Ceres, p. 134-167.

E. SCHULZE-BUSACKER, 2012: *La Didactique profane au Moyen Âge*, Paris: Classiques Garnier.

J.M. SOLÀ-SOLÉ (ed.), 1977: *El Llibre de doctrina del Rei Jaume d'Aragó*. Barcelona: Hispam.

B. TAYLOR, 1985: «Old Spanish Wisdom Texts: Some Relationships», *La corónica*, núm. 14/1, p. 71-85.

B. TAYLOR, 1992: «Medieval Proverb Collections: The West European Tradition», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, núm. 55, p. 19-35.

B. TAYLOR, 1993: «Wisdom Forms in the *Disciplina Clericalis* of Petrus Alfonsi», *La corónica*, núm. 22/1, p. 24-40.

B. TAYLOR, 1997: «Un texto breve catalán sobre cortesía», dins J.M. LUCÍA (ed.), *Actas del VI Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, vol. II, p. 1491-1499.

B. TAYLOR, 2010: «Los libros de materia predicable: ¿obras de referencia o lectura privada?», *Revista de Poética Medieval*, núm. 24, p. 211-224.

B. TAYLOR, 2014: «Les formes breus sapiencials», dins L. BADIA (ed.); A. BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (2): Segles XIV-XV (I)*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Fundació Carulla - Ajuntament de Barcelona, p. 96-103.

F. TOUS PRIETO, 2015: *Les col·leccions de proverbis de Ramon Llull: estudi de conjunt i edició dels Mil proverbis i dels Proverbis d'ensenyament*, Tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/10803/300593>>.